

Kasvatus on kasvamaan saattamista

Matti Taneli

Lectio praecursoria kasvatustieteen väitöskirjaan Kasvatus on kasvamaan saattamista. Kasvatusfilosofinen tutkimus J. A. Hollon sivistyskasvatusajattelusta Turun yliopistossa 30.11.2012.

Juho August eli J. A. Hollo (1885–1967) oli varsin monialainen kulttuurivaikuttaja. Hän ehti toimia elämänsä aikana monessa tehtävässä. Hän oli suomentaja [1], kriitikko, esseisti, kirjailija, Helsingin yliopiston kasvatustieteen ja opetusopin professori ja Yhteiskunnallisen korkeakoulun kansleri. Holloa voidaan pitää J. V. Snellmanin rinnalla merkittävimpänä suomalaisena kasvatusajattelijana, mutta hänen kasvatusajattelustaan ei ole kuitenkaan aiemmin tehty väitöskirjaa. Hollon keskeiset kasvatustieteelliset teokset ovat: *Mielikuvitus ja sen kasvattaminen I-II* (1918), *Kasvatuksen teoria* (1927), *Kasvatuksen maailma* (1927), *Itsekasvatus ja elämisen taito* (1931) ja postuumisti ilmestyneet päiväkirjat vuosilta 1918–1967 nimellä *Sielun vaellus* (1985, toim. Irina Hollo).

Hollon nimeen liitetään kasvatusta luonnehtiva lause ”Kasvatus on kasvamaan saattamista”. Tarkastelen hänen kasvatusajatteluaan *kasvamaan saattamisen* kehityksessä. Hollon mukaan se on kaiken kasvatuksen perustava näkemys.

Tutkimukseni on kasvatusfilosofinen. Lähestymistapani on hermeneuttis-analyttinen ja tutkimusmenetelmäni systemaattinen analyysi (Bohman 1999, 377–378; Noddings 1995, 71–72; Jussila ym. 1992, 158, 170–174, 198). Tällä tarkoitan sitä, että analysoin Hollon kasvatusajattelua ja pyrin eläytyvästi ymmärtämään sen monia ulottuvuuksia. Tavoitteenani on esittää näkemys, joka on akateemisesti – ja myös ihmiselämän ja yhteiskunnallisen hyvän etsimisen ja kehittämisen kannalta – relevantti.

Tutkimuskysymykseni ovat:

1. Millainen on Hollon näkemys kasvatuksesta, kasvatuksen maailmasta ja kasvatuksen teoriasta?
2. Mikä on Hollon käsitys kasvattajan ja kasvatettavan merkityksestä kasvatustapahtumassa?
3. Mitä asioita sisältyy sivistyskasvatukseen eli kasvamaan saattamisen elementteihin?

Tutkimuskysymyksistä teen johtopäätöksiä ja tarkastelen seuraavia kysymyksiä:

1. Miksi Hollon teoria on yhä ajankohtainen teoria kasvatustieteen identiteetin kannalta tarkasteltuna?
2. Millainen opettajankoulutuksen pitäisi olla, jotta tulevaisuuden opettajista tulisi kasvamaan saattajia, sivistyksen kantajia?
3. Miten koulusta aikaansaadaan suhteellisen autonominen ja monipuolinen sivistyksen kehto?

Hollon näkemys kasvatuksesta kasvamaan saattamisena on kuvaus siitä, mistä kasvatuksessa on perustaltaan kysymys. Hän yhtyy katsantokannassaan aristoteeliseen ja kantilaiseen traditioon, jonka mukaan kasvatuksessa on kysymys kasvatuksellisesta ohjaamisesta siten, ettei kasvatettavaa kohdella koskaan pelkästään välineenä vaan päämääränä sinänsä. Hollon mukaan kasvatuksen maailma on suhteellisen itsenäinen elämänmuotonsa, jolla on oma ontologinen erityislaatunsa. Tämän takia sitä ei voi jättää muiden elämänmuotojen hallittavaksi. Hollon mukaan kasvatusoppia ei pidä J. F. Herbartin tavoin redusoida myöskään psykologiaan tai filosofiaan, koska silloin se menettää oman tieteellisen itsenäisyytensä (ks. Kuehn 1999, 376).

Hollon mukaan kasvatusta on elämänmuoto, jota ei voida lähestyä tietyistä valmiista teoreettisista viitekehyksistä, vaan se vaatii omasta kasvatustodellisuudesta nousevan teorian. Hänen näkemyksellään on yhteyttä Ludwig Wittgensteinin (1975, § 7) myöhäisfilosofian elämänmuotoa (*Lebensform*) koskeviin näkemyksiin ja Edmund Husserlin (2011, 97–104) fenomenologiseen ajatukseen elämismaailmasta (*Lebenswelt*) [2] sekä erityisesti Eduard Sprangerin erilaisia elämänmuotoja koskeviin näkemyksiin. (Juntunen 1978, 125–128; ks. myös Spranger 1953, 11–31.)

Hollo (1985, 48) mukaan kasvatusta on *sui generis*, jolla on oma sisäinen luonteensa, kasvatustodellisuus, jossa ihmisen kasvu tapahtuu. Sen takia kasvatusta maailmaa ei voida ymmärtää eikä selittää sen ulkopuolisilla näkemyksillä. Kasvatusta analysoiminen on haasteellista, koska se on varsin moninainen ilmiö. Kaikessa, missä ilmenee kasvua ja kasvamista, voidaan puhua kasvatuksesta. Hollon rajoittuu kuitenkin kasvatusta teoriassaan tarkastelemaan ihmisen kasvatusta, jota voidaan pitää vaikeimpana tehtävänä, mikä ihmiselle voidaan antaa. Hollon mukaan kasvatusta tulee olla oma sille sopiva teorian, joka on luonteeltaan käytännöllinen. (Hollo 1952, 123.)

Holloin henkitytöllinen ja fenomenologis-hermeneuttinen kasvatusta näkemys oli vastalause oman aikansa positivistista ja empiiristä kasvatusta ajattelua kohtaan. Se on myös oppositiossa nykyajan välineellistävää ja markkinavetoista kasvatusta ja kasvatusta näkemystä kohtaan. Ajan hengen mukaista on valitettavasti myös se, että sivistystä koskeva pohdinta on katoamassa jopa kasvatusta koskevasta tutkimuksesta ja keskustelusta.

Holloin optimistiseen kasvatusta näkemyseseen on vaikuttanut vitalismin lisäksi sodan läheisyys ja siihen liittyvä usko tulevaisuuteen. Hän uskoi – tai ainakin tahtoi uskoa – että kasvatusta avulla on mahdollista ohjata jopa koko kansakuntaa kohti hyvää, parantaa sodan arpeuttamia ihmisten mieliä ja luoda osaltaan rauhallista tulevaisuutta. Jokaisen kasvatusta jajan on tarmokkaasti pyrittävä elämän suurimman voiman, pedagogisen rakkauden, avulla saavuttamaan mahdollisimman täydellinen – kasvatusta – maailma.

Hollo ajatteli, että kasvatusta on optimaalisesti onnistuakseen välttämätöntä olla monipuolista sivistyskasvatusta, johon kuuluvat älyllinen, eettinen, esteettinen, uskonnollinen ja toiminnallinen kasvatusta. Mikään kasvatusta osa-alueista ei saa olla hallitsevassa asemassa, vaan osa-alueiden tulee olla harmonisessa vuorovaikutuksessa. Hollon piti mielikuvitusta kasvatusta eri osa-alueita yhdistävä tekijänä, tietynlaisena laastina, joka sitoo ne saumattomasti yhteen. Hänen mukaansa mielikuviutus eli kuvittelu on älyllistä toimintaa, jolla on yhteys ihmisen tunteisiin ja esteettiseen elämään. Hollon mukaan lapsilla ei kuitenkaan ole kuvittelutoimintaa, koska heillä ei ole siihen tarvittavaa mielikuvavarastoa. Lapsen elämää hallitsee illusionismi eli todellisuudentuntuisuus, joka on kuitenkin välttämätön perusta mielikuviutuksen kehittymiselle. Mielikuviutus on valta-aate, jolla ei kuitenkaan tarvitse olla itsenäisen oppiaineen asemaa koulussa, vaan se voi vaikuttaa parhaiten eri oppiaineiden sisäisenä voimana. (Hollo 1918a, 92; Hollon 1918b, 10–14.)

Hollo sanoi mielikuviutuksen ja esteettisen tunteen välisen yhteyden olevan ilmeinen.

Esteettisessä elämyksessä yhteys on välittömästi koettavissa. Kuvittelun ja tunteen vuoro-vaikutus voi aikaansaada esteettisen vaikutelman. Estetiikka on kaikkea kasvatusta luonnehtiva elementti. Kasvatustapahtumassa ja koulun sisäisessä ja ulkoisessa ilmapiirissä ihmissuhteista koulun sisustukseen on tärkeää ilmetä esteettisyys. Se on myönteinen kokonaissävyytys, joka inspiroi kasvattajaa ja ennen muuta kasvatettavien opiskelua.

Hollo pitää opettajan persoonallisuutta tärkeänä tekijänä kasvatuksessa. Opettajan tie-teellisissä opinnoissa yleissivistyksellisyydellä on keskeinen merkitys. Hänen on tärkeää opiskella mahdollisimman laaja-alaisesti humanistisia oppiaineita, koska kasvatuksessa on ennen muuta kysymys ihmisestä.

Kasvattaja oppii käyttämään mielikuvitustaan kasvatustapahtumassa siten, että hän tulee kasvatuksellisesti näkeväksi eli hän kykenee ymmärtämään sen, mikä kussakin tilanteessa vaatii erityistä huomiota. Estetiikka voidaan ymmärtää avaimena empaattisuuteen, toisten ihmisten ymmärtämiseen, kunnioittamiseen ja heistä huolehtimiseen. Näin ollen estetiikka johtaa kasvatettavat eettiseen toimintaan.

Hollon mukaan jokainen kasvattaja on myös kasvatettava, joka on kasvatustapahtumassa samanaikaisesti sekä kasvattaja että kasvatettava. Kasvattajalla tulee kuitenkin olla myönteinen auktoriteetti kasvatettavaan. Hänen tulee toimia asemassaan kunnioittavasti ja pedagogisen rakkauden periaatteen mukaisesti kasvatettavaa kohtaan. Jokaisen kasvattajan, jokaisen ihmisen, tulee myös kasvattaa itseään. Hollo puhuu sekä elinikäisestä kasvatuksesta että itsekasvatuksesta. Kasvattajan itsekasvatus jatkuu hänen koko elämänsä ajan. Ihminen voi olla ulkoisesti saavuttanut paljon mutta ei ole sisäisesti kehittynyt paljoakaan. Hollo toteaa, että kasvatuksen ajassa on sisäinen aika ulkoista aikaa tärkeämpää.

Kasvatuksen teoria on aina teoria käytäntöä varten (Hollo 1952, 59; Hollo 1927, 13–14). Talous, uskonto, politiikka ja muut inhimilliset maailmat tarkastelevat elämää niille luonteenomaisista näkökulmista. Niille on ominaista jakamisen ja hallitsemisen periaate. Kasvatuksen maailman alueena ja tarkoituksiperänä on sen sijaan elämä kokonaisuudessaan. Kasvatuksen johtavana aatteena on palvelemisen periaate. Se ei ole suinkaan vaatimaton vaan erittäin merkittävä tehtävä, jota ilman itse asiassa muut elämänmuodot eivät selviydy. Palvelemista on nimenomaan se, kun saatetaan kasvatettava kasvamaan. Häntä ohjataan tulemaan siksi, mitä hän syvimmiltään on. Tämä on ikuisen pedagogiikan päämäärä. Tämän takia Hollon väite, että tieteet suhtautuvat elämän kokonaisuuden kannalta mitättömiin tehtäviin ja jäävät eksaktiudestaan huolimatta ihmisen näkökulmasta arvottomiksi, tulee ymmärretyksi. Hänen mukaansa kasvatuksen maailman erityispiirre on sen kokonaisvaltainen näkökulma ja elämän palvelemisen tarkoituksiperä. Tämän takia myös kasvatuksen teorian luomisessa tulee ottaa huomioon, mitä Hollo korostaa myös itsekasvatusta koskevissa kirjoituksissaan, pyrkimys eheyteen ja monipuoliseen sivistykseen.

Hollon mukaan kasvattajan tärkein tehtävä on luoda kasvatettavalleen eheä sivistyksellinen perusta, josta kasvatettava voi jatkaa kehittymistään ihmisyyden toteuttajana. Kasvattajan on hyvä omata monipuoliset tiedot ja taidot, mutta se ei ole kuitenkaan tärkeintä. Tärkeintä on, että hän on myös itse sivistyksellisesti ja muulla tavoin mahdollisimman ehyt ja tasapainoinen persoona, jolla on halu ja kyky auttaa. Tämän takia opettajankoulutuksessa on tarkoituksenmukaista järjestää autenttisia tilanteita, joissa opettajaksi opiskelijat voivat harjoitella tulevaa työtään. Valittaessa opiskelijoita opettajankoulutukseen empatiakykyä ja halukkuutta auttamiseen on syytä pitää tärkeimpinä kriteereinä kuin opintomenestystä. Näin voidaan varmistaa, että opettajankoulutukseen valitaan opiskelijat, jotka ovat taipuvaisia opiskelemaan sekä teoreettisesti että käytännöllisesti opettaja-kasvattajiksi.

Hollon kasvatusajattelulla on ollut tärkeä vaikutus myöhempään kasvatuksen filosofiiseen tutkimukseen. Hän on ollut vahva inspiraation lähde monille merkittäville suomalais-

sille kasvatusajattelijaille, jotka ovat eksplisiittisesti tai implisiittisesti puhuneet kasvamaan saattamisesta eli ajattelun, tunteen, tahdon ja mielikuvituksen tasapainoisesta kasvatuksesta. Myös itse esitän väitöskirjani lopussa ideaalikoulunäkemykseni, joka osaltaan perustuu Hollon ajatuksiin.

Hollo on ikuisen pedagogiikan edustajana yhä ajankohtainen. Hänen kasvatusnäkemysensä edellyttävät jatkuvaa pohdintaa ja kehittämistä. Hollon mukaan kasvatuksen tutkija on ihmistutkija. Tutkija voi antaa vain keskeneräisiä ja kokonaisuuteen nähden osavastauksia. Hollon mukaan tieteen tutkimusalue on liian kapea ja intressi väärä, koska se pyrkii ratkaisemaan kasvatusta koskevia kysymyksiä samalla tavoin kuin luonnontieteellisiä kysymyksiä. Mutta kasvatuksen tutkimuksessa on kuitenkin enemmän kysymys ihmisen ymmärtämisestä kuin selittämisestä.

Hollon näkemykset mielikuvituksen ja estetiikan tärkeästä kasvatuksellisesta merkityksestä ovat varsin ajankohtaisia. Niillä on yhteyttä yhden arvostetuimman nykyfilosofin, yhdysvaltalaisen Martha C. Nussbaumin [3], näkemyksiin. Hollon tavoin Nussbaum esittää, että menestyksessä koulussa sekä kasvattajat että kasvatettavat ymmärtävät mielikuvituksen tarpeellisuuden. Sen hyödyntämisen aiheeseen kuuluvat lähes kaikki tärkeät asiat, kuten ystävän kanssa keskusteleminen, pääomasiirtojen selvittäminen ja luonnontieteelliset kokeet. Nussbaum kehittää Hollonkin arvostaman intialaisen Nobel-palkitun Rabindranath Tagoren [4] kasvatusajatuksia. Leikin, kertomusten ja jopa tanssin yhdistäminen (mielikuvitus)kasvatukseen on tärkeä edellytys sille, että kasvatettavista voi tulla empaattisia, kriittisiä ja oikeudenmukaisia demokraattista yhteiskuntaa rakentavia kansalaisia, jokaisen ihmisen mittaamattoman arvon – ihmisyyden – puolustajia. (Nussbaum 2011, 123–125.) Hollon kasvatusajatuksukset ovat siis jo tiettyssä mielessä esillä nykyaikanakin.

Hollon kasvatusajattelun inspiroimana voidaan sanoa ideaalisen koulun olevan sellainen, jonka henki tai kokonaisvaikutelma ilmenee siten, että jokainen kouluun tulija kokee itsensä tervetulleeksi. Kouluyhteisön jokaisen jäsenen tulee voida omalla pakottomalla, luovalla tavallaan osallistua tämän hengen kehittämiseen. Se mahdollistuu, jos koulussa palkitaan muistakin kuin arvosanoista, esimerkiksi kohteliaasta ja muita huomioonottavasta käyttäytymisestä sekä aktiivisesta osallistumisesta koulun hengen luomiseen. Kasvattajalla on tärkeä rooli koulun yhteisöllisyyden synnyttämisessä ja kehittämisessä. On tärkeää, että kasvattajien ja kasvatettavien välillä on dialogia, julkisia tilaisuuksia, joissa käsitellään koulun arkista työtä ja muitakin tärkeitä koettuja asioita.

Tämän takia kasvattavan tendenssin on tärkeää näkyä kaikissa koulun oppiaineissa. Tosiasiassa eri oppiaineiden sisällöt liittyvät toisiinsa siitä huolimatta, että ne käsittelevät – pinnallisesti tarkastellen – varsin erilaisia asioita. Mutta viime kädessä niissä on kysymys ihmisestä. Koulun kaikissa oppiaineissa on vahva humanistinen perusta, jota ilman niitä ei edes voisi olla olemassa. Ontologisesti ajatellen koulun opetussuunnitelman ytimenä voisi olla taidepainotteinen ajattelu. Sen perustana olisi mielikuvitukseen pohjautuvan estetiikan ja tahtoon pohjautuvan etiikan vuorovaikutus. Näin taide- ja taitoaineet saisivat keskeisen ja arvoisensa aseman ihmisen kokonaisvaltaisessa kasvatuksessa.

Opettajankoulutuksen on tärkeää olla esteettis-eettisesti sävytynyttä toimintaa, koska koulujen tulisi olla esteettisiä ”keitaita”. Jokainen opettaja on aina myös eettinen kasvattaja. Opettajien tieteellistä kouluttamista täytyy myös harjoittaa. Koulutuksen pääpainon tulee kuitenkin olla siinä, että kasvattajat kykenevät mahdollisimman monipuolisesti hoitamaan tehtävänsä. Tämän takia kasvatuksen historian ja psykologian opintojen lisäksi (elämän)filosofinen pohdinta ja dialogisuuden harjoittelu ovat välttämättömiä opettajankoulutuksessa. Opettajan opinnoissa yleissivistyksellisyys on syytä olla keskeisenä elementtinä. Ennen muuta kasvattajan esteettisiä ja taiteellisia kykyjä tulee harjoituttaa. Kas-

vattajan tulee siis oppia käyttämään mielikuvitustaan kasvatustapahtumassa siten, että hän kykenee ymmärtämään sen, mikä kussakin tilanteessa vaatii erityistä huomiota eli hän tulee katsomuksellisesti ja kasvatuksellisesti näkeväksi.

Opettaja-kasvattaja oppii työtään käytännössä. On tärkeää, että kasvattaja toimii monissa erilaisissa työtehtävissä, pääasiassa sellaisissa tehtävissä, joissa oppii olemaan vuorovai-
kutuksessa erilaisten ihmisten kanssa. Kasvattajan on tärkeä tuntea ne olosuhteet, joista kasvatettavat tulevat.

Opettajan tulee olla ihminen, joka itsestään selvästi arvostaa jokaisessa ihmisessä ihmisyttä sinänsä. Hänellä tulee myös olla ihanteita. Aito kasvattaja tahtoo olla rakentamassa yhdessä toisten kasvattajien, kasvatettavien – kaikkien ihmisten – kanssa nykyistä parempaa maailmaa ja hyvää elämää. Tällainen opettaja on todellinen kasvamaan saattaja.

Toiveeni on, että Suomessa koittaisi Hollon kasvatustapahtuman ja ylipäätään kasvatustieteellisen ja kasvatustieteellisen tutkimuksen renessanssi. Peräänkuulutan, että kasvatustiede oppiaineena saavuttaisi sellaisen aseman, ettei sen relevanssi jäisi vain tieteellisen tutkimuksen piiriin, vaan antaisi vahvan kontribuution myös kasvatusta koskeville käytännön toimille. Kasvatustieteen tulisi olla omalta osaltaan lasten ja nuorten – kaikkien ihmisten – hyvän elämän mahdollistaja ja puolestapuhuja.

Väitöskirja

Taneli, Matti 2012. Kasvatus on kasvamaan saattamista. Kasvatustieteellinen tutkimus J.A. Hollon sivistyskasvatustapahtumasta. Turun yliopiston julkaisuja C 351.

Viitteet

- [1] Tuomas Anhava (1967, 478) mainitsee Hollon suomennosten määräksi yli 300! Hollon saavutus on Suomessa ainutlaatuinen. Hollo suomensi yleensä vain kirjallisuuden, kasvatustieteen ja (uskonnon)filosofian klassikkoja. Hänen suomentamia ovat muun muassa kuusiosainen *Tuhannen ja yhden yön sadut*, Cervantesin *Don Quijote*, Swiftin *Gulliverin retket*, Voltairen *Candide*, monet Goethen teokset, näytelmät ja romaanit, esimerkiksi *Vaaliheimolaiset*, Tolstoin *Sota ja rauha*, Dostojevskin *Rikos ja rangaistus*, Kierkegaardin *Kuolemansairaus ja Rakkauden teot*, Emielin *Päiväkirja*, Russellin *Länsimaisen filosofian historia I-II*. Näiden lisäksi Hollo suomensi muun muassa Platonin, Senecan, Descartesin, Pestalozzin, Sprangerin, Jamesin, Jerusalemin, Tournierin, Snellmanin, Scottin, Stendhalin, Flaubertin, Gontsharovin, Nietzschea, Tagoren, Hamsunin, Montessorin, Bergsonin ja Francen kirjoja.
- [2] Ks. myös Smith 2007, 181–184, 231–233, 343–351.
- [3] Martha C. Nussbaum (1947–) on yksi nykyajan vaikutusvaltaisimmista filosofeista. Hänen filosofiastaan on suunnitteilla teos kirjasarjaan *Library of Living Philosophers*, joka vastaa filosofian alalla Nobelin palkintoa. Suomalaisista filosofeista tämän merkittävän huomionosoituksen on saanut peräti kaksi filosofia, nimittäin G. H. von Wright vuonna 1989 ja hänen oppilaansa Jaakko Hintikka vuonna 2006. Nussbaum on ollut Suomen tiedeakatemian akateemikkona vuodesta 2000 lähtien. Nussbaum puhuu kirjoissaan mielikuvituksen merkityksestä kasvatuksessa. Hän viittaa usein näkemyksensä John Deweyn (1859–1952) ja Rabindranath Tagoren ajatuksiin.
- [4] Rabindranath Tagore (1861–1941) oli runoilija, romaanikirjailija, novellisti, näytelmäkirjailija, esseisti, säveltäjä, modernistinen taidemaalari, filosofi ja kasvattaja. Hän sai

Nobelin kirjallisuuspalkinnon ensimmäisenä aasialaisena vuonna 1913 itse bengalista englanniksi mukaillemallaan runokokoelmalla *Gitanjali* (suom. *Uhrilauluja* tai *Lauluja*. 1917; 1989). Hollo suomensi useita Tagoren kirjoja, muun muassa *Sadhana. Elämän oleellistaminen* vuonna 1926 ja *Persoonallisuus* vuonna 1928.

Kirjallisuus

- Anhava, Tuomas 1967. J. A. Hollo. Parnasso 17(8), 478–480.
- Bohman, James 1999. Hermeneutics. Teoksessa *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Second edition. General editor Robert Audi. Cambridge: Cambridge University Press, 377–378.
- Hollo, Juho 1918a. Mielikuvitus ja sen kasvattaminen. Edellinen osa. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Hollo, Juho 1918b. Mielikuvitus ja sen kasvattaminen. Jälkimäinen osa. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Hollo, Juho 1927. Kasvatuksen teoria. Johdantoa yleiseen kasvatusoppiin. Porvoo: WSOY.
- Hollo, Juho 1952. Kasvatuksen maailma. Toinen kokonaan uusittu painos. Porvoo. WSOY.
- Hollo, J. A. 1985. Sielun vaellus. Päiväkirjan merkintöjä 1918–1967. Hollo, Irina (toim.). Juva: WSOY.
- Husserl, Edmund 2011. Eurooppalaisten tieteiden kriisi ja transsendentaalinen fenomenologia. Suomentanut Markku Lehtinen. Helsinki: Gaudeamus.
- Jussila, Juhani, Montonen, Kaisu & Nurmi, Kari E. 1992. Systemaattinen analyysi kasvatustieteen tutkimusmenetelmänä. Teoksessa Grön, Terttu & Jussila, Juhani (toim.), Laadullisia lähestymistapoja koulutuksen tutkimuksessa. Helsinki: Yliopistopaino, 157–208.
- Juntunen, Matti 1978. Aikamme filosofisia suuntauksia. Teoksessa Wilenius, Reijo ym. (toim.), *Filosofian kysymyksiä. Johdatusta filosofiseen ajatteluun*. Jyväskylä: Gummerus, 111–147.
- Kuehn, Manfred 1999. Herbart, Johann Friedrich. Teoksessa *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Second edition. General editor Robert Audi. Cambridge: Cambridge University Press, 376.
- Noddings, Nel 1995. *Philosophy of Education. Dimensions of Philosophy Series*. Colorado & Oxford: Westview Press.
- Nussbaum, Martha C. 2011. Talouskasvua tärkeämpää. Miksi demokratia tarvitsee humanistista sivistystä. Suomentanut Timo Soukola. Jälkisanat Pauliina Remes. Nussbaum kapenevan ihmiskuvan kriitikkona. Helsinki: Gaudeamus.
- Smith, David Woodruff 2007. Husserl. London & New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
- Spranger, Eduard 1934. *Kulturfragen der Gegenwart*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Wittgenstein, Ludwig 1975. Varmuudesta. Suomentanut Heikki Nyman. Esipuhe G. H. von Wright. Wittgenstein varmuudesta. Porvoo: WSOY.

Matti Taneli (väit.), KT, FM toimii Salon lukion uskonnon, psykologian ja filosofian lehtorina ja elämäntutkimustiedon opettajana sekä Salon aikuislukion em. oppiaineiden opettajana.